

УДК 821.161:[316.77

ВНУТРІШНЬОКОМУНІКАТИВНА СТРУКТУРА ЛІРИЧНИХ ТЕКСТІВ: КОЛО ПРОБЛЕМ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Оксана ЖУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства,
бул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
e-mail: oksana.th@gmail.com*

Розглянуто дослідження комунікативної структури ліричних текстів. Простежено різні методологічні підходи до літературної комунікації загалом та ліричної зокрема. Досліджено відмінності між внутрішньою комунікативною структурою текстів (суб'єкт ліричного мовлення (адресант)—лірична експресія—адресат) та зовнішньою (автор—текст—читач). Відзначено малодослідженість теми внутрішньої комунікації ліричних текстів та причини недогляду до теоретико-методологічних проблем організації ліричного мовлення.

Ключові слова: літературна комунікація, внутрішня комунікативна структура ліричних текстів, лірична експресія.

Дослідження внутрішньоконікативної структури ліричних текстів є порівняно молодим, проте дуже актуальним літературознавчим напрямом, що в останньому десятилітті інтенсивно розвивається. Поєднання методологічних інструментів літературознавства й теорії комунікації сприяло утворенню нової аналітичної тенденції в царині поезики ліричних текстів.

У лоні цієї методології зародилося кілька течій. Можна, зокрема, вирізнити західноєвропейську традицію, засновником якої став Роджер Селл, та російську течію, що бере початок від Михайла Бахтіна (формалізм), Юрія Лотмана (структуралізм), Юрія Левіна (Московсько-Тартуської школи) до сучасних дослідників Ірини Безкровної, Світлани Артёмової, Ірини Романової, Сергія Сисоева, Яни Двоєнко. У вітчизняному літературознавстві в цьому напрямі плідно працюють Валерія Смілянська, Микола Ткачук, Віталій Назарець та ін.

Фінляндський літературознавець англійського походження Роджер Селл довго та послідовно формував власну методологію «медіальної» (посередницької) критики і сьогодні став авторитетним дослідником літературної комунікації. Важливою ознакою художньої комунікації для нього постає взаємозв'язок між реальним автором та читачем. На думку Р. Селла, взаємодія цих двох інстанцій настільки сильна, що існує незалежно від ситуативності (час, простір, культура), в якій перебувають «адресант» та «адресат». Відповідальність за інтерпретацію тексту цими двома комунікантами

Р. Селла покладає лише на них: «Без готовності віддати себе і свої світи іншим, та спробувати, що станеться, буде не комунікація, а насправді щось більш дріб'язкове, від чого медіальна критика може убезпечити» [17, с. 95]. Комплекс досліджень Р. Селла сприяв утворенню цілої школи з тридцятилітньою історією, яка сформувалася при університеті «Академія Або» (Турку, Фінляндія). Тут відбуваються щорічні конференції, присвячені літературній комунікації, зокрема її прагматичним аспектам, тематика яких, щоправда, ніколи досі не стосувалася ліричних текстів.

Проте методологія «медіального» дослідження не залишилася без прискіпливих зауважень. Іспанський наратолог Гарсія Ланда у невеликому літературознавчому огляді піддав сумніву ідею критики, яка виконувала б посередницьку функцію: «Можливо, загалом вся критика, або, в крайньому випадку, найкраща її частина, і є “медіальною” (посередницькою) критикою». І така невдача, згідно з переконаннями іспанського літературознавця, спіткає кожного, «хто не схоче обирати сторону – лінгвістичну або літературознавчу» [16].

Вже близько століття комунікативну структуру розповідних та драматичних текстів досліджує наратологія, яка пройшла свій класичний та посткласичний етап. Натомість сфера ліричної комунікації ще й досі залишається маловивченою, а дослідження стосуються переважно зовнішньотекстової комунікативної структури, яка закорінена на реальній особі автора та його читацькій аудиторії (М. Ткачук [12], Л. Бублейник [2], О. Присяжна [5]). Структуру внутрішньої комунікації, яка зосереджується довколо суб'єкта ліричного мовлення, адресата та їх взаємозв'язків у комплексі, майже не вивчають.

Імовірно, неувага до внутрішньої комунікативної структури є інерцією формалізму. Як відомо, модель комунікативної системи, яку свого часу запропонував Р. Якобсон, заснована на ідеї комунікації між реальними суб'єктами. Тут, за словами Н. Арутюнової, «стурбованість семантичною референцією поступилася місцем зацікавленістю референцією того, хто говорить» [1, с. 357]. З іншого боку, російський літературознавець С. Сисоєв негативно сприйняв підкреслену увагу до авторської особистості в ліриці, що досі існує внаслідок еkleктичності між іманентним та трансцендентним ліричним адресантом, яка «виникає внаслідок змішування термінів “особистість” та “автор”» [11, с. 13]. Дослідник зосередив увагу лише на внутрішньотекстовій комунікації, що, на його думку, повинно відкрити нові грані художнього світу поета.

Одним із перших поділ на зовнішню, внутрішню та інтенційну (проміжну) сфери ліричного повідомлення зробив Ю. Левін. Також дослідник наголосив на їх цілісності, адже комунікативний статус лірики цілковито «залежить як від внутрішніх особливостей цього тексту, так і від характеру його зовнішнього функціонування» [4, с. 464]. Проте в сучасному літературознавстві й досі відбувається протиставлення зовнішніх та внутрішніх комунікативних організацій ліричного тексту, що не стало продуктивним. Прагматичний підхід узяв гору, внаслідок чого послабилася увага до семантичної сфери ліричного тексту. Для прикладу, співвіднесеність суб'єкта ліричного мовлення та його об'єкта стало центральною підставою типології І. Романової. Дифузію меж між адресантом, адресатом та об'єктом мовлення розглядає український літературознавець

І. Безкровна. Ймовірно, саме прискіплива увага до формального рівня лірики стала причиною нехтування відношень семантичного поля та комунікативної структури ліричного тексту. В основу багатьох сучасних класифікацій ліричного мовлення лягли чинники еготивності або апелятивності. Проте інколи ці чинники можна визначити лише вдавшись до розгляду семантичного наповнення тексту, що розкриває адресовану спрямованість мовлення ліричного суб'єкта.

Часто дослідження зовнішньої форми лірики призводить до одностороннього погляду на її комунікативний статус. Наприклад, застосувавши типологію І. Романової, твір В. Стуса, який містить звернення до французького письменника XIX століття, можна зарахувати до апелятивного типу текстів, які «організовані як цілісне звернення до того чи іншого експліцитного адресата» [7, с. 9]. Проте не завжди доцільно на основі риторичного звертання, яке має умовний статус, стверджувати про адресовану спрямованість ліричного повідомлення. Багатозначну адресацію, наприклад, містить текст Василя Стуса «Бальзаку, заздри: ось вона, сутана...»: «Бальзаку, заздри: ось вона, сутана, / і тиша, і самотність, і п'ятьма. / Щоправда, кажуть спати надто рано, / ото й телющиш очі, як відьмак...» [10, с. 166]. Емоційно-ціннісні переживання ліричного Я хоча й стосуються ліричного адресата, проте риторичне звертання – це єдиний чинник, який дає змогу утверджувати апелятивність. Натомість лірична адресація повністю поглинута станом емоційного самоусвідомлення ліричного адресанта, що надає тексту автокомунікативного спрямування у формі внутрішнього діалогу: «Отут і прокидається уміння / накликати натхнення, що жене / од тебе всі щонайсолодші мрії / і каже: віщий обрій назирай – / де ані радості, ані надії. / То – твій правдивий край. Ото – твій край» [10, с. 166]. Така концепція адресанта трансформує позицію ліричного адресата, надаючи йому умовності, багатозначності. Отже, можна припустити, що адресація в ліриці зазвичай набуває риторичної форми, виражаючи автокомунікативний зміст. Тому апелятивність у ліриці повинна розглядатися крізь призму не лише риторичного звертання, а й змістовної інтерпретації образу адресата.

Для цілісної характеристики ліричного тексту необхідно конкретизувати термінологічний апарат. Якщо ліричний адресант підпадає під класичну характеристику, яку використовує теорія комунікації, то лірична експресія, її засоби та адресат мають функціональні відмінності. Високий рівень риторичності лірики сприяв тому, що в історії літературознавчих досліджень рідко коли брали до уваги інстанцію ліричного адресата. Сьогодні є очевидним, що у внутрішній комунікації ліричний адресат – це суто риторична інстанція, що здебільшого носить умовний характер, адже більшість ліричних текстів має автокомунікативну форму. Проте риторичність цієї інстанції не означає, що адресат не виконує жодних комунікативних функцій, а постає лише як художня фігура для підсилення експресії ліричного повідомлення, як своєрідний екран, на який ліричний адресант проектує свої переживання. Ліричний адресат як комунікативна інстанція є багатофункціональним, адже часто стає осередком поетичної семантики окремого твору, об'єднавчим та структуротвірним чинником для тих чи інших поетичних циклів або збірок. Саме інстанція ліричного адресата має безпосередній вплив на формування тематичного, емоційного та інтонаційного забарвлення ліричної експресії,

навіть якщо адресат є риторичною, цілком умовною поетичною фікцією. Саме тому звужене трактування ліричного адресата мусимо визнати непродуктивним.

На нашу думку, внутрішню структуру ліричного тексту варто розглядати як взаємозв'язок внутрішньотекстових риторичних комунікантів, що підпорядковується різноманітним формам ліричної експресії. Тож відходимо від класичної парадигми літературної комунікації автор–текст–читач. Власне, доцільно конкретизувати особливості внутрішнього зв'язку в ліричному повідомленні. Будь-який комунікативний акт ліричного мовлення семантично позначений рисами егоцентризму, під яким маємо на увазі спосіб вираження ліричного адресанта та специфіку ієрархічних відносин між адресантом та адресатом: у ліриці лише адресант виступає самодостатньою та незалежною ланкою ліричного комунікативного ланцюга, натомість адресат займає підпорядковану позицію щодо адресанта. Враховуючи риторичне начало внутрішньої комунікативності, дослідники наголошують на тому, що «суб'єкт-творець зберігає власне “я”, а отже його художня практика завжди наповнена глибоким індивідуальним смислом» [6, с. 121]. Це спричинює модифікації взаємозв'язку адресанта й адресата, що породжують конкретні форми ліричної експресії.

Наша увага до ліричної експресії як осереддя комунікативного ланцюга спричинена особливостями лірики як літературного роду. В опосередкованій комунікації ліричного тексту мовленнєва експресія стає невід'ємною його сутністю: вона не лише впливає на форму та структуру поетичного мовлення, а й стає «медіатором розуміння» (О. Висоцька), основою для полівалентності семантичного наповнення ліричного повідомлення. Лірична експресія цілковито перебирає на себе структурні (текстотвірні) функції, які виконує нарація в комунікативному просторі прозових текстів. Адже ліричний сюжет, на думку Юрія Чумакова, складається із семантичних елементів, «що утворюють багатолінійне нагромадження, в якому смислові потоки рухаються в сторону невизначеності» [15, с. 54]. Трансформація епічної нарації в ліричну експресію спричинена підпорядкуванням раціонального начала емоційним потокам, що формують ліричне мовлення.

Під впливом теорії наративу в дослідженнях українських літературознавців почали побутовати терміни «лірична нарація» або «ліричний наратив», «ліричний наратор». Зокрема, до такої термінології вдається Микола Ткачук у праці «Наративні моделі українського письменства» (2007). Автор детально розкриває теорію розповіді, акцентує на типах наратора за Ж. Жанеттом, вправно застосовує цю теоретичну базу для аналізу української прози XIX–XX століть, однак, навіть попри відсутність у ліриці головного наративного складника – фабули (подіївості), переносить наратологічні ідеї у простір цього літературного роду, без жодних застережень застосовуючи терміни «ліричний наратор», «ліричний суб'єкт» та «ліричний герой» до текстів, що належать до різних літературних родів – як лірики, так і ліро-епосу. Інший приклад – аналіз лірики Дмитра Макогона зробила О. Присяжна, спираючись, зокрема, на «риторичний характер *ліричного наративу*» [5, с. 133], знову ж таки уникаючи докладнішого визначення власного терміна. Очевидно, що цим дослідникам йдеться не узагальнено про лірику як літературний рід, а про ліризм поезії, що своєю розповідною манерою тяжіє до ліро-епосу.

Більш переконливий з наратологічного погляду підхід зустрічаємо у праці Людмили Бублейник «Слово в українській літературі» (2012), в якій авторка намагається віднайти наративні коди поезії Лесі Українки: спершу розглядає поетичні драми письменниці, моделюючи їх як «лірико-драматичний наратив», а відтак переносить дослідження наративного складника в інтертекстуальну площину, підтверджуючи власну аксіому: «Інтертекстуальні образи відіграють важливу роль в наративній стратегії її [Лесі Українки. – О. Ж.] ліричних та драматичних текстів» [2, с. 132].

Як відомо, більшість дослідників розрізняють лірику та ліричне начало. Лірику як рід літератури в цьому випадку протиставлено ліризму як емоційному началу в епосі та ліро-епосі. Вважаю за доцільне аналогічно розрізнити експресію та експресивність як ознаку емоційно-вольового забарвлення не лише художнього, а й будь-якого комунікативного повідомлення. Натомість лірична експресія – це основна форма словесного викладу в ліриці, яка, на відміну від епічної нарації та драматичної форми, виражає внутрішній світ – відчуття і почуття, настрої й думки – ліричного Я, імітуючи різні види схвильованого мовлення (внутрішній монолог, ліричний діалог, виголошений монолог, безсуб'єктний опис, ліричне споглядання, візія, пророче мовлення тощо) за допомогою широкої гами художньо-виражальних засобів поетичної фоніки, ритміки, строфіки, графіки, лексики, синтаксису, риторичних фігур, образної системи, композиції, тематики, інтертекстуальності. В ліриці експресія стає корелюючим чинником, оскільки емоція, що закладена в ліричному тексті, є завжди унікальною. «Лірично закарбоване переживання відчутно відрізняється від безпосередньо життєвих емоцій, де містяться, а нерідко і переважають аморфність, невиразність, хаотичність» [14, с. 169], як влучно зауважив В. Халізеєв.

Малодослідженість теми внутрішньої комунікації ліричних текстів, як бачимо, очевидна і спричинена різними чинниками. Проте, якщо поглянути в корінь цієї проблеми, причина є значно глибшою – більшість літературознавців попередньої епохи взагалі відкидали комунікативність як характерну ознаку лірики. Наприклад, Тамара Сільман повністю заперечила комунікативну природу цього літературного роду: «... якщо в самій структурі епосу та драми в різних формах закладено зародок прямої комунікативності, то в структурі лірики закладено протилежну тенденцію – відсутність комунікативності, оскільки сама суть ліричного жанру суперечить ідеї висловлювання-повідомлення» [8, с. 178].

Окрім того, в українському літературознавстві немає досліджень, у яких теорія комунікації була б імперативним методологічним підходом з використанням цілісних концепцій, як це простежуємо при використанні психоаналітичного методу (Н. Зборовська, А. Печарський). В інтерпретації ліричного тексту дослідження комунікативних структур набувають іманентного характеру, адже дослідники використовують лише загальні стратегії для визначення суб'єктно-об'єктних відносин між ліричними комунікантами. Прикладами такого синкретизму стають дослідження суб'єктної організації поетичного тексту В. Смілянської [9], М. Ткачука [13], Л. Куцої [3].

Як бачимо, недостатня увага до теоретико-методологічних проблем внутрішньотекстової організації ліричного мовлення спричиняє термінологічну плу-

танину і значно обмежує дослідницькі можливості. Це особливо впадає в очі, коли порівнюєш царину дослідження ліричної експресії з сусідньою сферою наратології. Отож, нагальним завданням для сучасного літературознавства є концептуальна розбудова теорії внутрішньокommунікативної структури лірики, вдосконалення категоріального і термінологічного апаратів, вироблення відповідних методик аналізу та інтерпретації суб'єктної організації поетичного мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Артюнова Н. Д.* Фактор адресата / Н. Д. Артюнова // Известия Отделения литературы и языка АН СССР. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 356–367.
2. *Бублейник Л. В.* Слово в українській поезії : навч. посіб. зі спецкурсу / Л. В. Бублейник. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. – 288 с.
3. *Куца Л.* З усіх солодких, любих слів... Івана Франка як тип двосуб'єктної ліричної поезії / Лариса Куца // Парадигма. – 2010. – Вип. 5. – С. 85–95.
4. *Левин Ю.* Лирика с коммуникативной точки зрения / Юрий Левин // Избранные труды : Поэтика. Семиотика. – Москва, 1998. – С. 464–482.
5. *Присяжна О.* Ліричний наратив і розширення жанрово-композиційного діапазону поезії Дмитра Макогонна / О. Присяжна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2013. – С. 127–136. – (Серія : Літературознавство ; № 37).
6. Риторика : теоретичні та практичні аспекти комунікації : монографія / [редакційна колегія : В. М. Вандишев, Я. З. Ліханський, О. С. Переломова ; відповідальний редактор В. М. Вандишев] ; Сумський національний аграрний університет, Кафедра філософії та соціології, Варшавський університет, Кафедра риторики і комунікації. – Суми : Сумський національний університет, 2015. – 110 с.
7. *Романова И.* Поэтика Иосифа Бродского : лирика с коммуникативной точки зрения : монография / Романова Ирина. – Смоленск : СмолГУ, 2007. – 328 с.
8. *Сильман Т.* Заметки о лирике / Тамара Сильман. – Ленинград : Советский писатель, Ленинградское отделение, 1977. – 223 с.
9. *Смілянська В. Л.* Стиль поезії Шевченка : (суб'єктна організація) / В. Л. Смілянська ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Київ : Наукова думка, 1981. – 252 с.
10. *Стус В.* Час творчості / Dichtensezeit / Післямова Стуса Д. В. – Київ : Дніпро, 2005. – 574 с.
11. *Сысоев С.* Коммуникативная система лирики А. С. Пушкина : научная монография / С. Сысоев. – Мjcrdf : ЭКОН, 2001. – 132 с.
12. *Ткачук Н.* Наративні моделі українського письменства. – Тернопіль : ТНПУ, Медобори, 2007. – 464 с.
13. *Ткачук М.* Міжсуб'єктні модуси лірики Богдана Лепкого / Микола Ткачук // Studia Methodologica : [науковий збірник]. – Тернопіль : ТНПУ, 2013. – Вип. 35 : Поетика лірики : зб. наук. праць пам'яті доктора філол. наук., професора Т. Волкової. – С. 26–33.
14. *Фесенко Э. Я.* Теория литературы : учебное пособие для вузов / Э. Я. Фесенко. – Издание 3-е, доп. и испр. – Москва : Академический Проект, 2008. – 780 с.
15. *Чумаков Ю.* В сторону лирического сюжета. – Москва : Языки славянской культуры, 2010. – 88 с.
16. José Angel García Landa. Review of Roger Sell's. MEDIATING CRITICISM : LITERARY

EDUCATION HUMANIZED [Elektronic resource]. – Access mode : https://www.academia.edu/249442/Review_of_Roger_Sells_MEDIATING_CRITICISM_LITERARY_EDUCATION_HUMANIZED

17. *Sell Roger D.* Literature as Communication : The foundations of mediating criticism / Roger D. Sell // Tyrco, John Benjamins Publishing, 2000. – 175 p.

Стаття: надійшла до редакції 28.03.2017

прийнята до друку 11.04.2017

INTERNAL COMMUNICATIVE STRUCTURE OF LYRICAL TEXTS: ON RESEARCH PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Oksana ZHUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Literary Theory and Comparative Literature,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: oksana.th@gmail.com*

The present article deals with the study of communication patterns of lyrical texts. It traces different methodological approaches to the literary communication in general and to the lyrical communication in particular. The paper provides a demarcation line between two research orientations: the Western European one (Roger D. Sell) vs. the Russian formalist (from Mikhail Bakhtin (formalism), Yuriy Lotman (structuralism), Yuriy Levin (Moscow-Tartu school) to modern researchers, namely Irina Beskrovnoya, Svetlana Artemova, Irina Romanova, Sergei Sysojev and Jana Dvoyenko). The most important achievements of Ukrainian literary scholars in elaborating methodological frameworks (Valeria Smilianska, Nikolai Tkachuk, Vitaly Nazarets, Lyudmila Bubleinyk, Olena Prysiashna) are highlighted.

Key statements on delineating lyrical texts into external and internal communicative structures are put forward. The preference is given to the communication paradigm «real author – text – real reader», considering the following several factors: (1) noted attention to the author's identity in the lyrical poems; (2) pragmatic approach to studying the lyrical poetry; (3) the use of terminological system of narratology.

The lack of comprehensive research on external and internal communication in the lyrical poetry caused a lack of clear-cut terminology. The present paper posits a lyrical addressee on the premises of classical communication theory. The lyrical destination is instead viewed as a rhetorical authority, which also performs various communication functions. Much attention is paid to lyrical expression, since it is the main factor in the formation of communication links in the lyrical poem.

In the end, the paper asserts the need for increased attention to the lyrical communication and for elaborating a theoretical framework that makes the return from the scope pragmatics to semantic content of the lyrical text possible.

Keywords: literary communication, internal communicative structure of lyrical texts, lyrical expression.